

آشادات و آشپزی و ادیان و مذاهب

کیش مانوی

میشل تاردیو

ترجمه: محمد شکری فومشی

ایرج جمشیدی

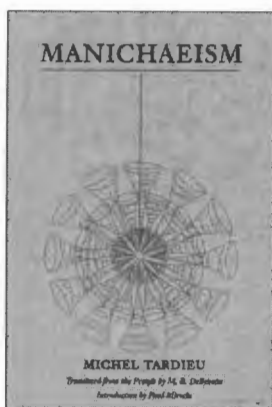

کیش مانوی

این اثر ترجمه‌ای است از:

Manichaeism

Michel Tardieu, University of Illinois Press (1981)

Tardieu, Michel	: تاردیو، میشل، ۱۹۲۸-م.	سرشناسه
	: کیش مانوی/ میشل تاردیو؛ ترجمه محمد شکرى فومشى، ایرج جمشیدی	عنوان و نام پدیدآور
	: قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۱	مشخصات نشر
	: ۲۴۴ ص	مشخصات ظاهری
	: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب؛ ۲۲۲	فروست
	: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۰۳-۶	شابک
	: فیبا	وضعیت فهرست نویسی
Manichaeism	: عنوان اصلی:	یادداشت
Manichaeism	: مانویت	موضوع
	: شکرى فومشى، محمد، ۱۳۵۰-، مترجم.	شناسه افزوده
	: جمشیدی، ایرج، ۱۳۶۹-، مترجم.	شناسه افزوده
	: دانشگاه ادیان و مذاهب. معاونت پژوهشی.	شناسه افزوده
	: دانشگاه ادیان و مذاهب.	شناسه افزوده
	: ۱۴۱۰/ت۲/۵۷۹ BT	رده بندی کنگره
	: ۲۹۹/۹۳۲	رده بندی دیویی
	: ۸۷۸۳۵۹۷	شماره کتابشناسی ملی

گیش مانوی

میشل تاردیو

ترجمه

محمد شکری فومشی

ایرج جمشیدی

انشارات دانشگاه ادیان و مذاهب

معاونت پژوهش

۱۴۰۱

تصویر روی جلد: دو نوازنده زن مانوی، بخشی از دست‌نوشته سُعدی با شناسهٔ TB ۸۱
۶۵۰۱ باز یافته از بزقلیق / بزکلیک، واحهٔ تورفان، ایالت شین‌جیان، چین، سدهٔ نهم تا
سیزدهم میلادی (مختصر بازسازی) (Turfan Antiquarian Bureau) ©

کیش مانوی

- نویسنده: میشل تاردیو
- مترجم: محمد شکری فومشی، ایرج جمشیدی
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- نوبت چاپ: اول، بهار ۱۴۰۱
- طراح: مهدی محمدی شجاعی، شهرام بردبار
- صفحه آرا: نیره نجفی
- چاپ: موسسه بوستان کتاب
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- مرجع قیمت: وب‌سایت رسمی انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۰۳-۶

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی،
الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع و پیگرد قانونی دارد.

قم، پردیسان، روبه‌روی مسجد امام صادق (علیه السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.
تلفن: ۰۲۵-۳۲۸۰۲۶۱۰-۱۳، ۰۲۵-۳۲۸۰۳۱۷۱
تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
فروشگاه اینترنتی:

www.Adyanpub.com

@ketabsara_adyan

فهرست مطالب

- ۹.....پیش‌گفتار مترجم فارسی
- ۱۵.....یادداشت مترجم انگلیسی (م. ب. دُبُوَاز)
- ۱۷.....مقدمه (پائول میرکی)

گفتار یکم: مانی / ۲۳

- ۲۳.....الف. زمان و مکان تولد مانی
- ۲۵.....ب. پدر و مادر مانی
- ۲۶.....ج. دین پدر مانی
- ۲۸.....د. مغتسله
- ۳۰.....ه. الخسای
- ۳۳.....و. ندای فرشته
- ۳۷.....ز. مشاجرات ضد الخسائیه
- ۴۰.....ح. مَهر پیامبران
- ۴۷.....ط. سفرها و هیئت‌های تبلیغی
- ۵۶.....ی. واپسین سال‌ها

گفتار دوم: آثار / ۶۵

- ۶۵.....الف. آن‌چه مانی خواند
- ۶۹.....ب. آثار مانی
- ۶۹.....ب-۱. شاپورگان
- ۷۱.....ب-۲. انجیل

- ب - ۳. گنج ۷۳
- ب - ۴. رازان ۷۵
- ب - ۵. پرگماتیا (افسانه‌ها) ۸۱
- ب - ۶. نگاره ۸۳
- ب - ۷. غولان ۸۶
- ب - ۸. دیوان (نامه‌ها، رساله‌ها) ۸۹
- ب - ۹. مزامیر و آفرین‌ها ۹۰
- ج. کتاب‌های کانونی ۹۱
- د. آثار آبابی مانوی ۹۴
- د - ۱. سرسخن ۹۴
- د - ۲. قدیس‌نامه‌ها ۹۵
- د - ۱-۲. دست‌نوشته مانی - کُن به یونانی ۹۶
- د - ۲-۲. مواظ قبطی ۹۷
- د - ۲-۳. اعمال قبطی ۹۷
- د - ۳. تفسیرهای تعلیمی ۹۸
- د - ۱-۳. کفالایای قبطی ۹۸
- د - ۲-۳. سینکسئیس قبطی ۹۹
- د - ۳-۳. رساله چینی ۹۹
- د - ۴. سرودهای مقدس ۱۰۰
- د - ۱-۴. زبور قبطی ۱۰۰
- د - ۲-۴. سرودهای ایرانی ۱۰۱
- د - ۳-۴. تومارسرود چینی ۱۰۳
- د - ۵. رهنمودهای عملی ۱۰۳
- د - ۱-۵. خواستوانیفت ترکی اویغوری ۱۰۳
- د - ۲-۵. چکیده چینی ۱۰۴

گفتار سوم: جامعه مانوی / ۱۰۷

- الف. سرسخن ۱۰۷

- ب. سلسله مراتب امت ۱۰۸
- ج. اصول اخلاقی برگزیدگان ۱۱۵
- ج - ۱. فرمان یکم: راستی ۱۱۶
- ج - ۲. فرمان دوم: بی آزاری ۱۱۷
- ج - ۳. فرمان سوم: دین چهری ۱۱۸
- ج - ۴. فرمان چهارم: دهان پاکی ۱۱۹
- ج - ۵. فرمان پنجم: فقر فرخنده ۱۱۹
- د. اصول اخلاقی نیوشاکان ۱۲۱
- د - ۱. ده فرمان ۱۲۲
- د - ۲. نماز ۱۲۴
- د - ۳. خیرات ۱۲۴
- د - ۴. روزه ۱۲۵
- د - ۵. اعتراف به گناهان ۱۲۶
- ه. جشن‌ها و دیگر شعایر ۱۲۶

گفتار چهارم: ایزدستان / ۱۳۱

- الف. سرسخن ۱۳۱
- ب. اسطوره دو بُن و سه زمان بر پایه روایت تتودور برکونای ۱۳۲
- ب - ۱. زمان آغازین ۱۳۲
- ب - ۲. زمان میانی ۱۳۳
- ب - ۱-۲. نبرد یکم ۱۳۳
- ب - ۱-۲. میان پرده یکم: جهان آفرینی روح زنده ۱۳۵
- ب - ۱-۲. میان پرده دوم: تکمیل آفرینش جهان به دست فرستاده ۱۳۶
- ب - ۲-۲. نبرد دوم ۱۳۸
- ب - ۳. زمان پایانی ۱۳۹
- ج. چکیده ایزدستان مانوی ۱۴۰
- ج - ۱. ویژگی ۱۴۰
- ج - ۲. فهرست‌واره دیوان ۱۴۱

- ج-۳. فهرست‌واره ایزدان..... ۱۴۳
- ج-۳-۱. ایزدان نخستین تجلی (فراخوانی)..... ۱۴۵
- ج-۳-۲. ایزدان دومین تجلی (فراخوانی)..... ۱۴۹
- ج-۳-۳. ایزدان سومین تجلی (فراخوانی)..... ۱۵۳
- د. نظام پنج‌گانه..... ۱۵۸
- پیوست یکم: سال‌شمار کیش مانوی پس از مانی..... ۱۶۵
- پیوست دوم: کتاب‌شناسی..... ۱۸۱
- کوتاه‌نوشت‌ها..... ۱۸۶
- منابع و مأخذ..... ۱۸۷
- ارجاعات مترجم فارسی..... ۱۹۱
- نمایه..... ۱۹۷

پیش‌گفتار مترجم فارسی

کتاب حاضر ترجمه فارسی یکی از پرآوازه‌ترین پژوهش‌هایی است که تاکنون در باب زندگی مانی و آموزه‌های کیشی نوشته شده که این پیام‌آور روشنی و نابغه دین‌آگاه و اسطوره‌پرداز ایرانی، آن را در بابل و میان‌رودان سده سوم میلادی و در عصر جهان‌گشایی یکی از بزرگترین شاهنشاهان ایران و آنیران، شاپور یکم ساسانی، بنیان نهاد تا در دوران حیات خود او سراسر ایران‌شهر و بخش‌هایی از سه قاره آسیا و اروپا و افریقا را درنوردد. میشل تاردیو که یکی از مشهورترین متخصصان مطالعات مانوی است در این اثر بنیادی‌ترین مطالب و پیچیده‌ترین مباحث مربوط به مانی و مانویت را بر پایه مهم‌ترین منابع و دقیق‌ترین پژوهش‌ها گرد هم آورده است. این کتاب درس‌نامه معتبری برای دانشجویان ادیان ایرانی و فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران است.

نویسنده مهم‌ترین مطالب مربوط به مانویت را به موجزترین وجه آورده است. از این رو، به‌جای اشاره به نکاتی در باب خود کتاب و محتوای فوق‌العاده آن که به‌شيوه‌ای دقیق و گویا در مقدمه زیبای پانول میرکی بر ترجمه انگلیسی آمده، یا بازگویی دشواری‌های ترجمه این اثر سترگ؛ که البته بر متخصصان پوشیده نیست، در این جا فقط به چند موضوع اشاره می‌کنم که ذکر آن به لحاظ فنی لازم است:

(۱) ترجمه حاضر از روی ترجمه انگلیسی اثر به قلم م. ب. دُبوناز (۲۰۰۸) صورت گرفته است. با این حال، همچنان‌که در برخی پانوشت‌ها دیده می‌شود، مترجم فارسی ترجمه‌اش را در موارد خاص با اصل فرانسه کتاب (۱۹۸۱)؛ ویراست دوم (۱۹۹۷) سنجیده است.

(۲) حرف نویسی یا آوانویسی همهٔ اعلام^۱ و واژه‌های دانشورانه^۲ که چه در اصل فرانسه و چه در ترجمهٔ انگلیسی مطابق با فرم‌های رایج نبود^۳ اصلاح شده است. این دانش واژه‌ها بر مبنای آنچه در آثار زیر آمده عرضه شده است: واژه‌های سریانی کتاب المکاتب تنودور برکونای^۴ بر اساس ترجمه و تفسیر جکسون^۵؛ واژه‌های فارسی میانه و پارتی بر پایهٔ واژه‌نامهٔ فارسی میانه و پارتی مانوی اثر دورکین میسترارنست^۶؛ و واژه‌های سُغدی بر اساس دو فرهنگ بدرالزمان قریب^۷ و سیمز ویلیامز/ دورکین میسترارنست.^۸ افزون بر این‌ها، همهٔ نام‌واژه‌های ایرانی میانه با «نام‌های ایزدان، دیوان و انسان‌ها در روایت‌های ایرانی اسطورهٔ مانوی» نوشتهٔ ورنر زوندرمان^۹ نیز سنجیده شده است. از این رو، ملاحظات مترجم انگلیسی در باب آوانویسی این نوع واژه‌ها در ترجمهٔ فارسی لحاظ نشده است.^{۱۰} شمار چشمگیری از پانویشت‌ها نشان می‌دهد که مترجم فارسی، هر جا که لازم بوده است، گاهی بدون اشارهٔ صریح به افزوده‌ها، حرف‌نوشت‌ها یا آوانوشت‌های اعلام و واژه‌های دانشورانهٔ مغفول‌مانده در چاپ فرانسه یا انگلیسی را تکمیل کرده است.

(۳) ترجمهٔ همهٔ متون ایرانی میانه و عربی با اصل آن‌ها و ترجمهٔ متون یونانی و قبطی کتاب با ترجمه‌های مشهورشان مقایسه شده است؛ مقایسه‌ای که گاهی در برخی پانویشت‌های مترجم بازتاب پیدا کرده؛ با این حال، در مُنتهای مراتب آن‌چه نویسنده آورده ملاک قرار گرفته است. زیرا آن بخش از ترجمهٔ متون اصیلی چون دست‌نوشتهٔ مانی - کُنن یا کِفالایاکه در این کتاب آمده، اگرچه دقیقاً مطابق با

1. Proper names

2. Termini tecnici

۳. برای نمونه، فارسی میانه andēšīšn «اندیشه» هم در اصل کتاب و هم در ترجمهٔ انگلیسی به صورت andeshishn منتشر شده است.

4. BAR KONAI (1910-1912), *Liber scholiorum* [= *Book of Scholia*].

5. JACKSON 1932 (repr. 1965).

6. DURKIN-MEISTERERNST 2004.

۷. قریب ۱۳۸۳.

8. SIMS-WILLIAMS/ DURKIN-MEISTERERNST 2012.

9. SUNDERMANN 1979: 95-133.

۱۰. این بخش از مطالب مترجم انگلیسی می‌توانست در ترجمهٔ فارسی حذف شود. ما آن را جهت حفظ امانت نگه داشتیم.

اصل یا ترجمه مأخذ نویسنده نیست، در مجموع آسیبی به هدف نویسنده برای درج آن متن‌ها و تفسیرهای در پیوندشان نمی‌زند.

(۴) مترجم شیوه ارجاع‌دهی نویسنده را در سراسر کتاب یک‌دست کرده است.
 (۵) سهویات انگشت‌شمار و کوچک نویسنده و مترجم انگلیسی در برخی مواضع اصلاح شده است. این اصلاحیه شامل جدول‌ها نیز می‌شود: آوانوشت همه واژه‌های ایرانی میانه در جدول‌های شماره سه و پنج نیز اصلاح و همچنین چند واژه دانشورانه دیگر بدان اضافه شده است.

(۶) در سراسر ترجمه فارسی، مقصود مترجم از واژه «آیین» صورت بیرونی دین، یعنی شعایر و مناسک، و مرادش از واژه «آموزه» همان صورت درونی دین است.
 (۷) شماری از کوتاه‌نوشت‌های کتاب (بخش «الف. زبان‌ها») که در چاپ فرانسه یا انگلیسی مغفول مانده بود به فهرست افزوده شده است. کل بخش «دست‌نوشته‌ها»ی این فهرست از افزوده‌های مترجم است.

(۸) شناسنامه همه منابع و مأخذ کتاب؛ که در ترجمه انگلیسی نیز همانند اصل فرانسه ناقص باقی مانده بود؛ هم در متن و پانویشت‌های کتاب و هم در فهرست «منابع و مأخذ» (نویسنده و مترجم انگلیسی) اصلاح و/یا تکمیل شده است. در این جا نیز افزوده‌های مترجم فارسی در [قلاب] آمده و در پی آن، «ارجاعات مترجم فارسی» فهرست شده است.

(۹) الحاقات میان‌متنی مترجم در [قلاب] درج شده تا از افزوده‌های نویسنده و مترجم انگلیسی در (کمانک) تمییز داده شود. این مورد شامل حرف‌نوشت و آوانوشت اسامی ایزدان نیز می‌شود. هنگامی که نویسنده یا مترجم انگلیسی در ترجمه متون اصیل هم از (کمانک) بهره برده‌اند و هم از [قلاب]، افزوده‌های مترجم فارسی با [[دو قلاب]] آمده است. آنچه در این {نشانه} آمده نوشته‌هایی از مؤلف یا مترجم انگلیسی کتاب است که از نظر مترجم فارسی می‌تواند نادیده گرفته شود.

(۱۰) یادداشت‌های مترجم فارسی در پانویشت‌ها با نشانه (م) آمده است. اصل فرانسه کتاب و ترجمه انگلیسی آن هیچ پانویستی ندارد. از این رو، همه پانویشت‌هایی که در ترجمه فارسی بدون قید این نشانه آمده از آن نویسنده و همان

مطالبی است که در اصل کتاب و در خلال متن اصلی، اغلب در میان (کمانک‌ها)، گنجانده شده بود. این رویه شامل مقدمهٔ پائول میرکی و یادداشت‌های میان‌سطری مترجم انگلیسی نیز می‌شود.

(۱۱) مترجم، بدون دست بردن به تقسیم‌بندی مطالب کتاب، شیوهٔ عرضهٔ عنوان‌ها و زیرعنوان‌ها را کمی تغییر داده است تا دست‌یابی مطالب هر بخش را برای خواننده آسان‌تر کرده باشد. شماره‌های این تقسیم‌بندی از آن مترجم است.

(۱۲) آخرین نکتهٔ شایان ذکر آن است که کیش مانوی نه بر اساس دین زرتشتی یا مسیحی، بلکه یک نظام دینی مستقلی است که از عناصر مختلف کافرکیشی و هلنی و زرتشتی و بودایی و یهودی و مسیحی بهره برده است. این مطلب بدان معنی نیست که مانویت دینی التقاطی است یعنی نظامی که مهمترین عملکردش کنارهم‌نشاندن مکانیکی این عناصر باشد. مانی تک‌تک آن عناصر را، در حقیقت، در نظام جدیدش بازتعریف کرده است. از این روست که نه «عیسا»ی مانوی دقیقاً همان «عیسا»ی مسیحی است و نه «بهمن» مانوی دقیقاً همان «بهمن» زرتشتی؛ قس علی‌هذا، این نکته‌ای است که خوانندهٔ هر اثری در باب مانویت همواره باید آن را در یاد داشته باشد.

* * *

اما ترجمهٔ فارسی این اثر سترگ از دانش عمیق و شکیبایی در تحقیق و نکته‌سنجی‌های دقیق دوست دانشمند جناب ایرج جمشیدی بسیار بهره برده است. ایشان افزون بر ترجمهٔ بخش‌های قابل‌توجهی از اثر، با اصلاحیه‌های ناب و پیشنهادهای سودمند بی‌شمار نقشی بی‌نظیر در این ترجمه ایفا کرده‌اند. پس، فراتر از بایسته‌ها و شایسته‌هاست که در این جا سپاس‌های بیکرانه‌ام را تقدیم دانشوری کنم که برای ارتقای کیفیت این ترجمه از هیچ کوششی دریغ نکرد. پس از ایشان، باید از جناب دکتر داود خزایی، استاد اکرم دژه‌وست‌گنک، و جناب هادی ولی‌پور یاد کنم که از سر محبت سراسر ترجمه را خواندند و با پیشنهادهای عالی و اصلاحات تحسین‌برانگیزشان موجب ارتقای سطح ترجمه هم از نظر محتوایی و هم از نظر زبانی شدند. از این همکاران دانشمند نیز بی‌نهایت

سپاسگزارم. نیک پیداست هر نوع سهو احتمالی که در این اثر دیده شود جزء لغزش‌های این‌جانب است.

در پایان، مایلم قدرشناسی‌های عمیق‌تر را تقدیم معاونت محترم پژوهش‌دانشگاه ادیان و مذاهب جناب آقای دکتر مهدی فرمانیان آرانی کنم که نه تنها حمایت‌های همه‌جانبه‌شان از همه نویسندگان و مترجمان و ویراستاران موجبات توسعه و رشد کیفی و کمی در پژوهش و تألیف و ترجمه در حوزه ادیان و مذاهب را در سطح ملی فراهم آوردند، بلکه آشکارا با حمایت قلبی و پشتیبانی ژرف‌نگرانه ایشان بود که کتاب حاضر اقبال یافت تا در سری انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب قرار گیرد. در این جا عمیق‌ترین سپاس‌هایم را تقدیم ایشان می‌کنم. نیز اگر کوشش‌های صادقانه و رهنمودهای عالمانه جناب آقای مهدی عیوضی، مدیر محترم امور پژوهشی پژوهشکده ادیان، و جناب آقای مهدی محمدی شجاعی، ریاست محترم انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، نبود این اثر آن‌چنان که شایسته مخاطبان فرهیخته است منتشر نمی‌شد. امیدوارم سپاس‌های قلبی‌ام در این جا گویای عمق محبت این دو بزرگوار به این‌جانب و کتاب حاضر باشد. مایه مسرت است که این قدرشناسی با سپاس‌های فراوان از آقایان علی مصدق و شهرام بردبار و سرکار خانم نیره نجفی تکمیل می‌شود که صبورانه و با علاقه فراوان امور فنی و رایانه‌ای اثر را به بهترین نحو ممکن به انجام رسانده‌اند.

خرسندی مترجم، که اکنون یکی از بهترین آثار پژوهشی به قلم یکی از بزرگترین متخصصان مطالعات مانوی را در دستان مشتاق دانشجویان پژوهشگران، و دانش‌دوستان فارسی‌زبان می‌بیند، وصف‌ناشدنی است.

محمد شکری فومشی

دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۰

یادداشت مترجم انگلیسی

(م. ب. دُبُوناز)

در ترجمه منابع دست اول بیشتر از ترجمه‌های نویسنده پیروی کرده‌ام که البته همه این‌ها را با ترجمه‌های دیگر نیز قیاس کرده‌ام. چندی پیش ایان گاردنر بخش عمده کِفَالایای قبطی را با عنوان کِفَالایای آموزگار^۱ به انگلیسی ترجمه کرده است. افزون بر این، چندین کتاب تفسیری مهم پس از انتشار ویراست دوم متن فرانسوی منتشر شده است. ترجمه انگلیسی بیشتر بخش‌های دست‌نوشته مانی - کُلُن که با بازنگری‌های جدید کورنلیا رومر همراه است^۲ در کتاب مشترک گاردنر و ساموئل لیو، با عنوان متن‌های مانوی از شاهنشاهی روم،^۳ آمده است. در باب گنوسیة سوری - میان‌رودانی و سنت‌های یهودی می‌توان از اثر جان ریوز، فرستادگان آن سرزمین نیک بهره برد.^۴ ترجمه انگلیسی شماری از متن‌های ایرانی و ترکی، مانند فرمان‌های مانی،^۵ را می‌توان در اثر هانس یواخیم کلیمکایت به نام گنوسیس در جاده ابریشم^۶ یافت. لیو در اثرش کیش مانوی در آسیای مرکزی و چین^۷ با جزئیات چشمگیری به میراث مانویت چینی پرداخته است.

1. IAIN GARDNER, *The Kephalaia of the Teacher* (Leiden, 1995).
2. [C. RÖMER, *Manis frühe Missionreisen nach der Kölner Manibigraphie* (Opladen, Germany: Westdeutscher Verlag, 1994).]
3. IAIN GARDNER and SAMUEL N. C. LIEU, *Manichaean Texts from the Roman Empire* (Cambridge, 2004).
4. JOHN C. REEVES, *Heralds of That Good Realm* (Leiden, 1996).
5. Manichaean commandments
6. HANS-JOACHIM KLIMKEIT, *Gnosis on the Silk Road* (San Francisco, 1993).
7. SAMUEL N. C. LIEU, *Manichaeism in Central Asia and China* (Leiden, 1998).

در ترجمه انگلیسی ام گاهی توضیحاتی میان‌سطری اضافه کرده‌ام؛ چه برای آن دسته از اصطلاحات و واژه‌های دانشورانه که فقط برای متخصصان تاریخ ادیان باستانی آشنا است^۱ و چه برای تسهیل مطالعه متن مجمل فرانسوی. به علاوه، اطلاعات بخش «کتاب‌شناسی» نویسنده بیشتر شده و مختصر مطالبی نیز به گزارش گاه‌شناسانه پس از آن [«سال‌شمار کیش مانوی پس از مانی»] اضافه شده است.

هرچند گاه‌گاه گونه‌های متفاوتی از یک واژه خاص به چشم می‌خورد، در کل روش نویسنده در آوانویسی ساده حفظ شده است. در این جا، برابرنهاد معمول انگلیسی جای‌نام‌ها (مثلاً Merv شهر «مرو» به جای Merw یا Karabalghasan «قره‌بلقسون» به جای Qara-balghasan) و اسامی خاص (مانند Shapur «شاپور» به جای Shabuhr یا Sapores) آمده است؛ یعنی همان فرمی که معمولاً در ادبیات عالمانه خاور نزدیک به کار می‌رود. در حرف‌نویسی واژه‌ها و اصطلاحات بیگانه، از متن فرانسوی پیروی کرده‌ام؛ هم در چشم‌پوشی از اعراب‌گذاری معمول برای تشخیص واج‌های ساده از مشدد و مصوت‌های کشیده از کوتاه، و هم در تشخیص h واکدار از بی‌واک، و به کارگیری خوشه‌های همخوان th و kh (یا x) و dh و سایشی لثوی کامی sh و gh برای آوانویسی نویسه‌های 'tha' و 'kha' مانند این‌ها؛ و همچنین zh و tch برای آوانویسی č و ž فارسی و ترکی؛ و sh و f و h و z و c و ti برای آوانویسی شش نویسه قبطی ویژه کاهنان. از سوی دیگر، w در برخی حرف‌نوشت‌های سغدی با v جایگزین شده (بنابراین، مثلاً به جای Xwastweneft یا خوانش دقیق Xuāstvānīft^۲ آوانوشت Xvastvaneft را به کار بردیم). به همین نحو، تغییرات جزئی دیگری را نیز وارد کردیم که به تفاوت در زبان‌نگاره متداول آنگلوامریکایی و فرانسوی مربوط بود. فرجامین نکته آن که نویسنده (در نگارش واژه‌های چینی) به جای شیوه آوانویسی پین‌یین^۳ از شیوه واید جایلز^۴ بهره برده است.

۱. مانند encratism, synaxis و غیره.

۲. در کتاب به صورت: Xuāstvānīft (م).

۳. Pinyin: رایج‌ترین شیوه لاتین‌نویسی برای زبان چینی (م).

۴. Wide-Giles: نوعی روش لاتین‌نویسی برای زبان چینی (م).

مقدمه

(پائول میرکی)

اغلب و به‌درستی چنین گفته می‌شود که پژوهش‌های نوین مانوی با مقاله‌ای به نام «یافته‌ای از مانی»،^۱ یعنی با انتشار نوشته‌ای مشترک از هانس یاکوب پولوتسکی^۲ و کارل اشمیت^۳ در ۱۹۳۳ با عنوان کامل «یافته‌ای از مانی در مصر: نوشته‌ی اصیل مانی و شاگردانش»،^۴ آغاز شد. این مقاله از کشف هیجان‌انگیز چندین اثر قبطی مانوی از قرن چهارم میلادی در نارموئیس^۵ (مدینه‌ی ماضی^۶ امروزی) در [سی‌و‌پنج کیلومتری غرب شهر] قیوم^۷ مصر خبر می‌دهد که می‌گویند نخستین بار در ۱۹۲۹ دیده شده‌اند؛ هرچند پیش‌تر دست‌نویس‌های مانوی مهمی به زبان‌های لاتین، ایرانی، ترکی و چینی کشف شده بود.^۸ انتشار پاپیروس‌های قبطی یادشده به دست پولوتسکی و اشمیت تأثیرهایی فوری، اساسی، و ماندگار بر تاریخ تحقیقات مانوی در نیمه‌ی دوم قرن بیستم و پس از آن بر جای نهاد.

1. "Ein Mani-Fund"

2. HANS-JACOB POLOTSKY

3. CARL SCHMIDT

4. "Ein Mani-Fund in Ägypten: Originalschriften des Mani und seiner Schüler", [Berlin, Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften (SDAW) 1, 1933: 4-90.]

5. Narmouthis

6. Medinet Madi

7. Faiyum

۸. مهم‌ترین دست‌نوشته‌های شرقی باز یافته از آسیای مرکزی را آلبرت فن لوکوک (A. VON LE COQ) و آلبرت گرونیولد (A. GRÜNWEDEL) در ۱۹۰۴ تا ۱۹۱۴، و همچنین اورل استین (AUREL STEIN) در ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۷ کشف کرده‌اند. در غرب، قطعات لاتین باز یافته از حوالی تبسه (Tebessa) در الجزایر را هنری اُمن (H. OMONT)، در ۱۹۱۸، یعنی در همان سال کشف‌شان، منتشر کرد.

ظرف چند سال، پولوتسکی (۱۹۳۴)، چارلز روبرت سیسیل آلبری^۱ (۱۹۳۸)، و آنگاه الکساندر بولیگ^۲ و پولوتسکی در اثری مشترک (۱۹۴۰) این متون کهن قبطی مانوی را حرف نویسی و ترجمه کردند و آنگاه انتشارات ویلهلم کولهامر^۳ در اشتوتگارت^۴ آن‌ها را در قطع رحلی منتشر کرد تا از آن پس محققان بتوانند دینِ ظاهراً پیچیده و کم‌شناخته‌شده مانوی را نه به واسطه گزارش‌های مغرضانه بدعت‌شناسان باستان و قرون وسطی، بلکه از طریق متون خود آن دین تجزیه و تحلیل کنند.

جنگ جهانی به بیشتر پژوهش‌های مانوی در اروپا آسیب‌های جدی وارد کرد. هم شماری از پژوهشگران خوش‌آتیه درگذشتند؛ از جمله آلبری، قبطی‌شناس جوان و برجسته‌ای که در مأموریت ناموفق نیروی هوایی سلطنتی^۵ در نیدزوریت^۶ هلند در ۳ آوریل ۱۹۴۳، جان باخت؛^۷ و هم در آشوب و هرج و مرجی که اروپای پس از جنگ را فراگرفت، شماری از پایروس‌های بی‌بدیلی که در آلمان نگه‌داری می‌شدند از بین رفتند؛ و آن‌ها که باقی ماندند، ترتیب و توالی اصلی‌شان به هم ریخت. برخی از این پایروس‌ها را نیز همراه دیگر آثار باستانی مدتی در یکی از سه برج ضد‌هوایی برلین زمان جنگ، به‌ویژه در برج باغ‌وحش برلین،^۸ پناه دادند.

اما از دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰، پس از کشف کتابخانه به اصطلاح گنوسی در نزدیکی نَجْع حَمَادِی^۹ مصر، در ۱۹۴۵، توجه پژوهشگران به مجموعه قبطی نویافته - مشتمل بر ده‌ها نسخه با عناوین مجذوب‌کننده‌ای چون انجیل توماس،^{۱۰} انجیل فیلیپ،^{۱۱} گفت‌وشنود منجی^{۱۲} و رازنوشته یوحنا^{۱۳} - معطوف شد و در نتیجه میزان کار و پژوهش روی متون قبطی مانوی تا حدی کاهش یافت. با این حال،

1. C. R. C. ALLBERRY

2. A. BÖHLIG

3. W. Kohlhammer Verlag

4. Stuttgart

۵. نیروی هوایی بریتانیا (م)

6. Nederweert

7. بعدها دوستش سی. پی. اسنو (C. P. SNOW) در رمان‌های خود روشنایی و تاریکی (The Light and the Dark, 1947) و استادان (The Masters, 1951) یاد او را گرامی داشت.

8. Nag Hammadi

9. Berlin Zoo

10. Gospel of Thomas

11. Gospel of Philip

12. Dialogue of the Savior

13. Secret Book of John

انبوه اظهارنظرهای علمی در باب آن متن‌های نویافته و توجهی که در پی همایش‌های پرشمار بین‌المللی به متون قبطی شد زمینه گسترش پژوهش‌های قبطی مانوی و اندکی بعد همه حوزه‌های مطالعات مانوی را فراهم آورد. هرچند ارتباط تنگاتنگی که میان دو مجموعه نَجْع حَمّادی و مدینه ماضی وجود داشت در مجموع سازنده بود و پژوهشگران بسیاری را به کار در هر دو حوزه واداشت، متأسفانه از جهتی دیگر به مطالعات مانوی آسیب زد و موجب شد مانویت در ردیف یکی از گونه‌های کیش گنوسی دسته‌بندی شود؛ مقوله‌ای نو که مؤلفه‌های آن با هیچ‌یک از دو مجموعه بالا به درستی تناسب نداشت.^۱

باری، آلبرت هنریکس^۲ و لودویگ کونین^۳ به پژوهش‌های مانوی جانی تازه بخشیدند. آنان در ۱۹۷۰ اعلام کردند که موفق به قرائت دست‌نوشته کوچکی بر پوست و به [زبان و خط] یونانی شده‌اند که از مصر به دست آمده بود. این دست‌نویس در ۱۹۷۱ منتشر شد و امروزه به دست‌نوشته مانی - کُلْن^۴ معروف است؛ دست‌نوشته‌ای که پژوهشگران حین ارجاع به قطعات آن عنوان «دربارۀ خاستگاه تن او»^۵ را نیز به کار می‌برند.^۶ دست‌نویس یادشده در واقع گلچینی است عمدتاً از گفته‌های خود مانی درباره زندگی اش. این اثر اطلاعاتی جدید، هم درباره نخستین روزهای سخت شخص مانی برای بنیان‌گذاری دینش در اختیار محققان گذاشت و هم تفسیرهای شاگردانش درباره آن دین را. این دست‌نوشته، به دلیل قطع مینیاتوری غیر معمولش، و همچنین هدف نگارش آن در چنین قطعی، توجه پژوهندگان متون باستانی را به خود بسیار جلب کرده است.

* * *

۱. برای دیدن یک تحقیق مفصّل در باب کیش گنوسی، نک. یوناس ۱۳۹۸، (م)

2. A. HENRICHs

3. L. KOENEN

4. *Cologne Mani-Codex* (abb. CMC)

5. "On the Origin of His Body"

نک. گفتار دوم، بخش «د. ۱-۲»، (م)

۶. عنوانی که از درون اصل متن برگرفته شده و در باب چگونگی شکل‌گیری «خاستگاه دین و کلیسا و امت مانی» است؛ عنوان اصلی اثر [به دلیل از میان رفتن صفحه‌های آغازین آن] از میان رفته است.

میشل تاردیو، که کتاب کوچک پیش روی را نخستین بار در ۱۹۸۱ در مجموعه کتاب‌های عامه‌پسند «چه می‌دانم؟»^۱ منتشر کرد، تحقیقات به‌روز مطالعات دانشگاهی مانوی را در دسترس نسل جدید دانشجویان و پژوهشگران قرار داد. در همین زمان، انجمن بین‌المللی پژوهش‌های مانوی^۲ نیز بنیان گذاشته شد و در ۱۹۸۷ نخستین کنگره خود را در لوند^۳ سوند میزبانی کرد. سال بعد، گروهی تحقیقاتی به نام هم‌اندیشی مانوی^۴ (اکنون سمینار مطالعات مانوی)،^۵ تحت حمایت انجمن ادبیات کتاب مقدس،^۶ در امریکای شمالی شکل گرفت. تا به امروز، هر دو گروه به‌طور منظم از همایش‌های بین‌المللی و نشر آثار حمایت کرده‌اند. از این رو، کتاب تاردیو در به‌هنگام‌ترین موعده منتشر شد و با این‌که خوانندگان محدود به فرانسوی‌زبان‌ها بود به دلیل استقبال محافل دانشگاهی و شتاب روزافزون مطالعات مانوی با ویراستی نو در ۱۹۹۷ به چاپ دوم رسید. ترجمه انگلیسی بسیار خوب م. ب. دُبوناز^۷ (از انتشارات دانشگاه ایلنوی)^۸ سبب شد این اثر در اختیار مخاطبان بسیار بیشتری قرار گیرد.

* * *

مطالعات مانوی در قرن بیستم تحت الشعاع تحقیقات نسخه‌شناسانه و واژه‌شناسانه بود. در نتیجه، تفسیر متون نویافته از این منظر و همچنین تولید و نشر تصحیح‌های انتقادی زمان‌بر، ترجمه‌های جدید، و تهیه و چاپ روگرفت‌ها و نسخه‌های عکسی در دستور کار پژوهشگران قرار گرفت. این کار شامل فرآیند طولانی و دشوار مرمت و نگهداری پایروس‌های اغلب به‌شدت آسیب‌دیده نیز می‌شد. این فعالیت‌ها برای بیشتر آثار منتشر نشده همچنان ادامه دارد.

1. "Que Sais-Je?" In: Paris, Presses Universitaires de France

2. International Association of Manichaeic Studies (IAMS)

3. Lund

4. Manichaeic Consultation

5. Manichaeic Studies Seminar

6. Society of Biblical Literature

7. M. B. DEBEVOISE

8. University of Illinois Press

هم‌زمان با گسترش مطالعات مانوی در دهه ۱۹۸۰ و نشر منابع دست اول مانوی در قالب تصحیح‌های انتقادی و سپس ترجمه آن‌ها، رویکرد پژوهش‌ها نیز به سرعت تغییر کرد و از مطالعات اولیه اغلب ریشه‌شناسانه و تاریخ ادیانی به سمت روش‌های تحقیق انضمامی جدید (در برابر انتزاعی)، که در علوم انسانی و علوم اجتماعی پیشتازند، سوق یافت. روش‌های جدید، ارتباط‌های گوناگون کیش مانوی با سنت‌های مختلف اجتماعی و دینی را نشان می‌دهند؛ سنت‌هایی که بافت فرهنگی مانویت تحت تأثیر آن‌ها شکل گرفت و حدود و ثغورش را مشخص کرد. امروزه پژوهشگران می‌توانند افزون بر پژوهش در حوزه‌های سنتی، مانند تاریخ هنر (زیرا مانی و پیروانش نگارگرانی انجیلی بودند که به سبک خاص «مانوی» خود نقش می‌زدند)، به تحلیل‌های متن‌شناسانه در مطالعات نوین فمینیستی و پژوهش‌های در پیوند با آیین‌ها نیز دست زنند و حتی از نخستین مباحث پایه‌ای وازه‌شناسانه که در فهم متون و همچنین در تصحیح‌های انتقادی و ترجمه‌ها تأثیرگذارند بگذرند و با در نظر گرفتن شواهد بافتارشناسانه گسترده‌تر و توجه به گویش‌ها و عادت‌های گفتاری خاص کاتبان مانوی به بررسی متون بپردازند.

پژوهش‌های نوین مانوی محققان را قادر ساخت صحت ادعاهای پیشین مربوط به منابع آبی کلیسا و آثار بدعت‌شناسانه را با آشکار ساختن غرض‌ورزی شدید آن‌ها (خواه بودایی، مسیحی، مسلمان، یا زرتشتی) به چالش بکشند. ارزیابی مجدد این منابع نشان داد که «متون بیگانه» این‌چنینی، بیشتر ما را با دیدگاه‌های خود بدعت‌شناسان آشنا می‌کنند تا با اندیشه مانویان. خوانشی قرون وسطایی از مانویت به مثابه یک بدعت و تفسیر اخیرش در مقام گونه‌ای کیش گنوسی و حتی خود مفهوم راست‌کیشی،^۱ اکنون موضوع بررسی موشکافانه پژوهشگران است. در حقیقت، پژوهش‌های مانوی در اغلب موارد نمونه بن‌فکنانه^۲ تاریخ‌های رسمی تاکنون پذیرفته شده است.

برخلاف دانش دوستان سده گذشته، دانش پژوهانی که امروزه روی مانویت کار می‌کنند، افزون بر انبوه پژوهش‌ها و گزیده‌ها و آثار مرجع منتشرشده، به گلچینی

غنی از منابع دست اول و دوم مانوی در گستره وسیعی از فرهنگ‌های باستانی، از الجزایر تا جنوب شرق چین، دسترسی دارند. همچنین، افزایش شمار دوره‌های دانشگاهی و پایان‌نامه‌ها در حوزه مانویت ظرف بیست سال اخیر نمایانگر افزایش متناسب اعضای هیئت علمی آشنا به مانویت یا در واقع متخصص در مطالعات مانوی است که منجر به ارائه سالانه رساله‌های دکتری بیشتری در دانشگاه‌های اروپایی و امریکای شمالی شده است.

پژوهشگران امروزی با بررسی آثار بدعت‌شناسان باستان استدلال می‌کنند که ضعف بزرگ مانویت نه فقط به دلیل ریاضت‌های شدید و آیین‌های سختش بلکه به علت پیچیدگی مفرط اسطوره‌هایش نیز بوده است. در کتاب حاضر، میشل تاردیو یکی از روشن‌ترین و دست‌یافتنی‌ترین گزارش‌ها را از این اسطوره پیچیده و دشواریاب و زندگی شخص مانی و آثار او و پیروانش و افزون بر این‌ها از ساختار و ماهیت جامعه و امت مانوی ارائه می‌دهد. از این رو، جایگاه ویژه اثر حاضر مطالعه آن را برای دانشجویان و پژوهشگران آتی به امری ضروری بدل کرده است.

مانی

الف. زمان و مکان تولد مانی

مانی خود به زمان و مکان تولدش اشاره کرده است. او در شاپورگان (شاپوهرگان)،^۱ که آن را به فارسی میانه و به افتخار شاپور (شاپوهر)^۲ یکم نوشت و از همین رو چنین عنوانی دارد، در فصلی با عنوان «درباره آمدن رسول»،^۳ می‌گوید که در سال ۵۲۷ از دوره منجمان بابلی، چهار سال پس از آغاز حکومت شاهنشاه پارتی اردوان (ارتوان، اَرْتَبَانُوس^۴) پنجم، فرجامین فرمانروای سلسله اشکانی، در قریه‌ای^۵ به نام مَرْدینو^۶ در کرانه نهر کوئی (کوتا)^۷ در بابل متولد شد. بیرونی، نویسنده ایرانی و ریاضی‌دان جامع‌الاطراف خوارزمی (وفات حدود ۴۴۲ هجری/ ۱۰۵۰ میلادی)، در اثر خود کتاب الآثار الباقیه دو بار به این بند از شاپورگان استناد کرده است. از سوی دیگر، منابع غیرمستقیم و تألیفات گوناگون، مانند نوشته‌های نویسنده میان‌رودانی تئودور بَرکونای^۸ (قرن هشتم) و نویسنده عرب

1. MP *Šābuhragān*

2. MP *Šābuhr, Šāhpuhr*

3. "On the Coming of the Prophet"

4. Artabanus

5. Qarya

6. Mardinu

7. Nahr-Kutha (Nahr Kuta)

8. Theodore bar Konai

ابن‌ندیم (وفات ۳۸۰ هجری / ۹۹۰ میلادی)، مشتمل بر اطلاعاتی کمی بیش از گواهی‌های مبتنی بر شنیده‌ها هستند. به نظر می‌رسد هرگونه تلاش برای تطبیق این گزارش‌ها با جزئیاتی که بیرونی ارائه داده محکوم به شکست است.

مؤلف کفالایای قبطی^۱ نیز به همان جزئیاتی از زندگی مانی اشاره می‌کند که در شاپورگان آمده است. او در فصل یکم کفالایا، با عنوان «درباره آمدن فرستاده»،^۲ زادروز مانی را در ماه مصری پارموئی^۳ و در دوران پادشاهی اردوان جای می‌دهد. چکیده چینی^۴ نیز، که در ۷۳۱ میلادی به دستور صدراعظم چین و به دست یکی از برگزیدگان مانوی نوشته شده، تصدیق می‌کند که مانی در ۵۲۷ م. و در زمان شرف دوازدهمین صورت فلکی (مسی‌یه)،^۵ هشتمین روز از ماه دوم سیزدهمین سال دوره چی‌ین‌آن،^۶ در دوران امپراتور هسی‌ین [شیان]،^۷ (آخرین) امپراتور سلسله هان،^۸ متولد شد. بنابراین، محاسبه تقویم‌های گوناگون (بابلی، ایرانی، چینی، و مصری) تاریخ مشابهی ارائه می‌دهد: سال ۵۲۷ بر اساس سال‌شمار قمری سلوکی (یا اسکندری)، یا همان سال ۲۱۶ در تقویم میلادی. ذکر تاریخ دقیق روز و ماه تولد مانی (۸ نیسان = ۱۴ آوریل) که در منابع متعدد غیرعربی آمده ارزش تاریخی ندارد. این یادکرد صرفاً بدین جهت برای مانویان اهمیت داشت که بر اساس آن می‌توانستند تقویم جشن‌هایشان را تنظیم کنند.

مانی میان جماعتی روستایی، در کرانه علیای نهر کوئی (کوتا)،^۹ که از شمال شرق بابل در جهت جنوب به سوی نیپور (نوفار)^{۱۰} جاری می‌شود، دیده به جهان گشود. اصل نام اکدی زادگاه مانی، که ما اکنون فقط نام جایگزین و آرامی آن - مردینو - را می‌شناسیم، ناشناخته است.

1. Coptic *Kephalaia*

2. "On the Coming of the Apostle"

3. P {h}armouthi

4. Chinese *Compendium* (abb. C.)

5. Mo-sieh

6. Chien-an

7. Hsien [or Xian]

8. Han

9. Nahr-Kuthi

10. Nippur (Nuffar)